

Żydek-Bednarczuk, U. (2000): *Eigenamen im sprachlichen Weltbild der Kinderliteratur*, in: *Beiträge zur Nomination im Deutschen und im Polnischen*, Feine, A.; Żydek-Bednarczuk, U. (Hrsg.), S. 25-38

LUBELSKIE MATERIAŁ Y NEOFILOLOGICZNE NR 26, 2002

Barbara Hlibowicka-Weglarz

### Wpływ języka tupi na język portugalski w Brazylii

Spośród wszystkich rdzennych języków Indian brazylijskich, największy wpływ na język portugalski w tym kraju odegrał język *tupi*, wywodzący się z dawnego *tupinambá*. Pomimo, iż nawet dziś na terytorium Brazylii funkcjonuje około 170 innych rdzennych języków Indian, były one i pozostały nadal językami bardzo małych grup ludności, w wyniku czego, zajmowały i wciąż zajmują pozycje marginalną. Trudno zatem, aby mogły one w większym stopniu wpłynąć na kształtowanie się języka kolonizatorów.

Język *tupi* odegrał w historii języka portugalskiego w Brazylii ważną rolę. Przez trzy wieki kolonizacji Brazylii, od XV do XVIII wieku, *tupi* nie tylko skutecznie konkurował z językiem portugalskim, ale miał trzykrotnie więcej użytkowników, aniżeli portugalski. Jego doniosłe znaczenie wynikało nie tylko ze zdecydowanej przewagi liczebnej, a więc liczby osób, która używała go na co dzień; ale także z faktu, że zarówno kolonizatorzy portugalscy, jak i przybyli misjonarze zmuszeni byli go opanować, chociażby w minimalnym stopniu, aby móc realizować swe zamierzone cele. Tak więc, język *tupi* szybko zdobył miano języka ogólnego<sup>1</sup> i zaczął funkcjonować jako język porozumienia wszystkich mieszkańców, nawet tych, którzy w codziennych kontaktach używali zupełnie innego języka.

<sup>1</sup> W. Dietrich (1999) uważa, iż językiem, który wpłynął bezpośrednio na język portugalski w Brazylii był język ogólny *tupi*, a nie dawny *tupinambá*.

Język *tupi* był językiem bardzo wielu plemion<sup>2</sup> żyjących na brazylijskim wybrzeżu, w czasie, kiedy Portugalczycy zaczęli kolonizować ten kraj. Można bez wątpienia stwierdzić, że był to najważniejszy język Indian brazylijskich. Był to ponadto język, który w 1549<sup>3</sup> roku został wybrany przez misjonarzy jezuitów jako język misyjny, w celu nauczania oraz szerzenia wiary wśród Indian. Warto przypomnieć, że pierwsza gramatyka języka *tupi* została napisana i opublikowana już w 1595 roku przez José de Anchieta, portugalskiego misjonarza, największego „apostoła” Brazylii. Misjonarze nie tylko nauczali w języku *tupi*, lecz tworzyli małe osady dla Indian, w których komunikowali się za pośrednictwem *tupi*. Wraz z działalnością misjonarzy *tupi* funkcjonował przez wiele pokoleń jako środek porozumienia nie tylko pomiędzy Indianami i misjonarzami, lecz również pomiędzy różnymi indiańskimi plemionami, nawet tymi, które na co dzień posługiwały się innymi, aniżeli *tupi*, językami lokalnymi. Należy również przypomnieć, iż język *tupi* był najważniejszym językiem wielkich ekspedycji w głąb terytorium kraju, tzw. *bandeiras*. Wśród uczestników tych wypraw, które rozpoczęły się w 1530 roku, byli nie tylko Portugalczycy, ale także ludność miejscowa. Wyruszała ona z różnych miejsc, płynęła wzdłuż rzek i penetrowała nieznanne tereny w poszukiwaniu złota, srebra, drogocennych kamieni i innych bogactw, jakie miała kryć w sobie ziemia brazylijska. Podczas tych wypraw ich uczestnicy nadawali nazwy napotykanym rzekom, jeziorom, dolinom, górcom, czy miejscowościom. Tak więc, nie dziwi, że nawet w regionach, gdzie nigdy nie posługiwano się językiem *tupi*, odnajdujemy nazwy geograficzne wywodzące się właśnie z tego języka. Nazwy, które zachowały się po dziś dzień stanowią żywy dokument obecności zarówno *bandeirantes*, jak i języka *tupi* na tych terenach.

<sup>2</sup> Wśród nich należy wymienić takie plemiona, jak na przykład: Tapé z wybrzeży Urugwaju; Carijó z wyspy Santa Catarina, aż po wybrzeża São Paulo; Tupinambá czy Tamoió z wybrzeży Rio de Janeiro i Bahia; Tupiniquim z Espírito Santo; Caeté i Potiguara z wybrzeży pomiędzy Paraíba i Piauí oraz Tobajara z Maranhã.  
<sup>3</sup> W roku 1549 zostało założone miasto Salvador w regionie Bahía.

Jest rzeczą oczywistą, że różne środowiska, w których posługiwano się językiem *tupi*, musiały wywrzeć na tym języku swój swoisty wpływ. Tak więc, język *tupi* przejęty przez misjonarzy portugalskich, tzw. *tupi jesuítico*, różnił się od *tupi*, języka ogólnego, którym posługiwali się między sobą Indianie; podobnie jak i ten ostatni od języka, którego używali na co dzień Portugalczycy i ich potomkowie w środowiskach indiańskich. Na temat odmian i ewolucji języka *tupi* w owych czasach powstało wiele publikacji<sup>4</sup>. Ze względu na zakres prezentowanej pracy nie zajmujemy się jednak szczegółowo tymi wszystkimi przekształceniami. Niemniej, warto nadmienić, że F. Edelweiss<sup>5</sup>, znawca języka *tupi*, wyróżnia trzy jego zasadnicze odmiany: *tupi* jako język misji<sup>6</sup>; *tupi* jako język ogólny Indian wybrzeży; oraz tzw. *nheengatu*, czyli język ogólny rozpowszechniony wraz z ekspansją portugalską, szczególnie w Amazonii w wieku XVII i XVIII. Inni specjaliści dokonują prostszych podziałów. L. Ferronha oraz M. Bettencourt<sup>7</sup> mówią, jedynie o dwóch odmianach języka *tupi*. Wymieniają: *ababheenga*<sup>8</sup>, czyli język mieszkańców wybrzeży, który zachował się w czystej formie; oraz *nheengatu*, czyli język, który przeszedł drogę wielu przekształceń, proces adaptacji do warunków użytku codziennego. Inny lingwista, A. Rodrigues (1986, 1996), biorąc za kryterium położenie geograficzne, wyróżnia *tupi* z regionu Bahía<sup>9</sup>, *tupi* z regionu São Paulo i *tupi* z Amazonii, podkreślając jednocześnie, że to język z regionu Bahía miał największy wpływ na język portugalski w Brazylii.

Przewaga języka *tupi* nad językiem portugalskim w pierwszym okresie obecności Portugalczyków w Brazylii była tak wielka, że król Portugalii wydał dekret zabraniający jego używania. Zarządzenie to nie przyniosło jednak oczekiwanych rezultatów i przez wiele jeszcze

<sup>4</sup> Jedną z pierwszych, której autor szczegółowo omawia odmiany *tupi* jest książka T. Sampaio, *O Tupi na Geografia Nacional*, wydana w Salvadorze w 1955 roku.

<sup>5</sup> F. Edelweiss cytowany przez W. Dietrich (1999: 156).

<sup>6</sup> Misjonarze portugalscy nazywali język *tupi* – *grego da terra*.

<sup>7</sup> L. Ferronha, M. Bettencourt (1002: 80)

<sup>8</sup> *Abanheenga* w języku *tupi* oznacza 'język ludności, język ludzi', *nheengatu* – 'dobry język, silny język'.

<sup>9</sup> tzw. *lingua brasílica*.

lat trzeba było czekać na zmianę takiego stanu rzeczy. Nic też dziwnego, że ogromny i niekwestionowany jest wpływ języka *tupi* na język portugalski. Czy jednak wpływ ten dotyczył w jednakowym stopniu wszystkich poziomów języka? Zastanówmy się teraz nad tym zagadnieniem.

Wszyscy językoznawcy zgodnie zauważają duży wpływ języka *tupi* na słownictwo języka portugalskiego. Wpływ ten dotyczy szczególnie: toponimii, hydronimii, antroponimii, a także nazewnictwa flory i fauny, przedmiotów codziennego użytku, kuchni regionalnej, folkloru, zwyczajów i obyczajów. Sama analiza nazw miejscowości potwierdza około 10 tysięcy słów pochodzenia *tupi*<sup>10</sup>. Największe ich nagromadzenie znajduje się w regionie São Paulo, który funkcjonował jako centrum *bandeiras*, centrum misji, centrum, z którego język *tupi* rozpowszechniał się na cały kraj. Analiza słów pochodzenia *tupi* do starca badaczom wielu trudności. Jak podkreśla W. Dietrich (1999: 166), do pełnej analizy etymologicznej tych słów nie wystarczy dokładna analiza znaczenia morfemów współtworzących dane słowo. Aby dobrze rozwkleić znaczenie badanych leksemów, trzeba ponadto zastanowić się nad lokalnymi tradycjami, zasadami dawnej dokumentacji, a także specyficznymi zasadami znaczeniowymi w toponomastyce. Bez wzięcia pod uwagę wszystkich tych czynników łatwo dochodzi do licznych błędnych interpretacji.

Toponimia brazylijska obfituje w nazwy wywodzące się z języka *tupi*. Wśród wielu możliwych przykładów warto wymienić, takie jak: *Abaceté, Acaará, Aracaju, Bauru, Cambuquerra, Caçapava, Ceará, Icarai, Ipanema, Itapetitinga, Jurujuba, Maracaná, Maranhã, Niterói, Paraná, Paranaguá, Pernambuco, Tabatinga, Tamandaré, Taubaté, Sergipe*, etc. Wschodnia część kraju, szczególnie pomiędzy regionami Bahia i Rio Grande do Sul charakteryzuje się wieloma słowami, które reprezentują hydronimie brazylijską pochodzenia *tupi*: *Iguacu*<sup>11</sup>, *Ibicuí, Ivaí, Paraná, Paraíba, Paranapanema, Paranaíba, Piratini,*

<sup>10</sup> A. Neiva (in: ) G. Ch. Melo (1981: 43).

<sup>11</sup> Do najczęściej używanych sufixów, którym przypisuje się pochodzenie *tupi* należą: *-acu, -guacu, -mirim, -rana*.

*Tietê, Uruguai*, i wiele innych. Język *tupi* wzbogacił również antroponimie brazylijską, reprezentowaną pomiędzy innymi przez takie imiona własne, jak: *Araci, Baraúna, Barrira, Graciema, Guaraciaba, Guarani, Raema, Jacira, Jandara, Jandara, Jara, Jurema, Jucá, Moema, Olitica, Simibu, Sucupira, Ubirajara*, etc. Wśród nazw określających florę i faunę wymienić należy: *araponga, abacaxi, bréiaúva, caju, capim, capivara, caruru, cipó, gabiroba, grumixama, imbuia, jacarandá, jacaré, jararaca, lambari, nhambu, mandioca, maracujá, maritaca, piranha, pitanga, sapé, tatú, taquara, tiritica, tukan, umbu, urubu* i wiele innych. Wśród słów pochodzenia *tupi* nie zabrakło nazw różnego rodzaju przedmiotów codziennego użytku, potraw i przypraw, słów odnoszących się do zjawisk natury i odczuć: *arapuca, caipora, catapora, corá, curá, cuca, curupira, jacá, mogueca, mirandó, porroca, sambanga, sapiranga, sapiroca, tpiiti, urupema*, etc. Nawet we frazeologii portugalskiej odnajdziemy struktury wywodzące się z *tupi*, na przykład: *andar* lub *estar na pindaíba, estar de focaia, chorar pitanga, cair na aratata, ficar de bubuia*, etc. Do słownictwa portugalskiego weszło także wiele czasowników posiadających temat (morfem lekсыkalny) z *tupi*<sup>12</sup>. Arthur Neiva<sup>13</sup>, zajmujący się tą problematyką, dokumentuje 157 takich czasowników w języku portugalskim. Należą tu chociażby takie czasowniki, jak: *acabocla-se, accororar, atucunar, capengar, capinar, cotucar, empipocar, guabiruar, jiboiar, pererecar, petequear, tocar*.

Jak już wspomniano, nikt nie neguje ogromnego wpływu języka *tupi* na słownictwo języka portugalskiego. Wątpliwości językoznawców budzi natomiast uznanie szerszego wpływu tego indiańskiego języka na system fonetyczny, morfologiczny czy składniowy języka portugalskiego. W tej kwestii opinie różnych badaczy rzadko porostają zgodnie, najczęściej, odnajdujemy zupełnie odmienne interpretacje tych samych faktów językowych. Dlatego też trudno jest niekiedy, w

<sup>12</sup> Warto podkreślić, iż pomimo pięciowiekowej obecności Maurów na Półwyspie Iberyjskim, w słownictwie języka portugalskiego odnajdujemy znacznie więcej czasowników pochodzenia *tupi*, aniżeli czasowników pochodzenia arabskiego.

<sup>13</sup> A. Neiva (in: ) Chaves de Melo (1981: 46).

sposób jednoznaczny, potwierdzić pochodzenie niektórych struktur gramatycznych, struktur, którym jedni przypisują źródło w języku *tupi*, inni zaś poddają takie stwierdzenia ostrej krytyce. G. Chaves de Melo<sup>14</sup> prezentuje niektóre z takich dyskusyjnych struktur, zastanawiając się jednocześnie nad ich możliwym rodowodem. Wśród najczęściej cytowanych konstrukcji, które funkcjonowały w dawnym portugalskim, a którym niektórzy badacze przypisują rodowód *tupi* autor wymienia:

- Postpozycje, w stosunku do rzeczownika, determinantu *muito*<sup>15</sup> w syntagmie nominalnej.  
np.: *gente muita* (ludzi dużo), *dinheiro muito* (pieniędzy dużo) zamiast: *muita gente* (dużo ludzi), *muito dinheiro* (dużo pieniędzy)<sup>16</sup>.
- Nagromadzenie wielu sufixów zdrabniającego w jednym słowie (np.: *bocadinhozinho, minutinhozinho*), w którym oba sufixy (-*inho, -zinho*) pełnią tę samą funkcję zdrabniającą<sup>17</sup>.

<sup>14</sup> Chaves de Melo (1981: 53-69).

<sup>15</sup> Słowo *muito* może pełnić w strukturze zdania funkcję adwerbialną (dużo, wiele), jak również może występować w funkcji przymiotnika; wówczas, należy uzgodnić jego formę z liczbą i rodzajem rzeczownika, który określa (duży, duża, duże).

<sup>16</sup> Fakt, iż tego typu struktury pojawiały się najczęściej na terenie północno-wschodnim Brazylii, gdzie kontakty języka portugalskiego z językiem *tupi* były dość ograniczone, skłania autora do poszukiwań innego pochodzenia tej struktury. Autor zauważa, że tego typu dyslokacje determinantu znane już były w łacinie (np.: *turba-multa*) i w językach romanskich.

<sup>17</sup> Autor polemizuje z rodowodem *tupi* tej struktury, uważając, że wiele języków stosuje podobne środki wyrazu w celu wzmocnienia idei zdrobnienia. Autor cytuje wiele przykładów. Język hebrajski używa powtórzeń, takich jak na przykład: *santo dos santos; rei dos reis; santo, santo, santo*. Język francuski stosuje konstrukcje typu: *C'était un enfant très, très joli*. W języku łacińskim znany jest podobny proces stosowany dla wzmocnienia idei. W języku portugalskim mamy: *uma criança linda, linda; czy też odpowiadamy na pytanie, szczególnie w mowie potocznej, powtarzając dwukrotnie formę werbalną: fala, fala; tem, tem*.

- Redukcję grupy interwokalicznej -*nd-* na -*n-* w imiesłowach czynnych<sup>18</sup>, np.: *andano* (chodząc), *buscando* (szukając) zamiast: *andando, buscando, etc.*
- Występowanie podwójnej formy imiesłowu<sup>19</sup>, np. *fala-falano, busca-buscando, etc.*
- Użycie czasownika *ter* (mieć) w miejsce czasownika *haver* (znajdować się, być, mieć miejsce), w konstrukcjach typu: *tem festa hoje* (dzisiaj ma święto), zamiast: *há festa hoje* (dzisiaj jest święto)<sup>20</sup>.
- Ubezdzwiecznienie spółgłoski „r” w pozycji finalnej form werbalnych<sup>21</sup>, np. *casá, buscá, compô* zamiast: *casar* (poślubić), *buscar* (szukać), *compôr* (układać).
- Wydłużenie się samogłosek w pozycji pretonicznej<sup>22</sup>. Wymowa słów: *pessoa* - [pssoa]; *perigo* - [prigu]; *coroa* - [kroa]; *menino* - [mininu], jaką charakteryzował się język portugalski z czasów wielkiej ekspansji morskiej, przekształcił się w wymowę: [pessoa], [perigu], [kuroa], [mininu], etc.

Jak widzimy, według G. Chaves de Melo, wpływ języka *tupi* na cytowane fakty językowe jest dość dyskusyjny. Podobnego zdania jest wielu innych badaczy, wśród nich W. Dietrich (1999), który bardzo podobnie tłumaczy wszystkie wymienione przypadki konstrukcji gramatycznych i ich wymowy.

W XVIII wieku język *tupi*, głównie z powodów politycznych i społecznych, zaczyna tracić swe znaczenie i zostaje coraz to bardziej

<sup>18</sup> Redukcja ta, która obecna była w języku *tupi*, charakteryzowała również, według autora książki, także inne języki (np.: łacina ludowa).

<sup>19</sup> Język *tupi* posiadał także konstrukcje, chociaż, jak twierdzi autor, używano także podobnych struktur w dawnym portugalskim, w dawnym francuskim, hiszpańskim, aragońskim i wielu innych.

<sup>20</sup> Według autora można bez trudu wyjaśnić ewolucję składniową i semantyczną czasownika *ter* bez uciekania się do języka *tupi*. G. Chaves de Melo wskazuje na podobieństwa istniejące w łacinie ludowej pomiędzy czasownikami *habere* i *tenere*.

<sup>21</sup> Raz jeszcze chodzi tu o tendencję, którą można dostrzec w wielu innych językach.

<sup>22</sup> Autor tłumaczy takie zmiany zasadami ewolucji fonetycznej.

wypierany przez język portugalski, który z kolei wzmacnia swą pozycję. Nawet mieszkańcy odległych terenów interioru, dla których *tupi* był jedynym środkiem porozumienia, chcąc odgrywać jakąkolwiek rolę w społeczeństwie, zmuszeni zostali do nauki nowego języka. Mamy tu więc do czynienia z typowym zjawiskiem substytucji językowej, czyli zastąpieniem powszechnie używanego na danym terytorium języka przez zupełnie inny, nowy język. Nie zapominajmy jednak, że pomimo utraconej pozycji w panoramie językowej Brazylii XVIII wieku, język *tupi* odegrał w kształtowaniu się języka portugalskiego w tym kraju ogromną rolę. Przypomnijmy również, iż wpływ ten dotyczył bardziej słownictwa, aniżeli struktury zdania.

### Bibliografia

- Dietrich, W., (1999): *A importância do tupi na formação do português do Brasil* (in:.) Gartner, E., Hundt, Ch., Schonberger, A., (eds.), "Estudos de história da língua portuguesa", vol. 7, pp. 153-172. Frankfurt am Main.
- Edelweiss, F., (1969): *Estudos tupis e tupis-guaranis: confrontos e revisões*. Livraria Brasileira. Rio de Janeiro.
- Ferronha, A.L., Bettencourt, M., (1992): *A via láctea da Lusofonia* (in:.) "Atlas da Língua Portuguesa na História e no Mundo". Imprensa Nacional Casa da Moeda. Lisboa.
- Mattoso Câmara Ji., (1965): *Introdução às Línguas Indígenas Brasileiras*. Rio de Janeiro.
- Melo, Gladstone Chaves de., (1981): *A língua do Brasil*. Padrão. Rio de Janeiro.
- Monteiro, C., (1926): *A influência tupi no português*. Paulo, Pongetti, Cie. Rio de Janeiro.
- Nascentes, A., (1942): *O Idioma Nacional*. Rio de Janeiro.
- Sampaio, Th., (1955): *O Tupi na Geografia Nacional*. Câmara Municipal do Salvador. Salvador.
- Silva Neto, S., (1950): *Introdução ao Estudo da Língua Portuguesa no Brasil*. Rio de Janeiro.

LUBELSKIE MATERIAŁY NEOFILOLOGICZNE NR 26, 2002

Barbara Hlibowicka-Węglarz

### Wpływ języków afrykańskich na język portugalski w Brazylii

Obecność ludności pochodzenia afrykańskiego w Brazylii wiąże się bezpośrednio z instytucją niewolnictwa. Pod koniec XVI wieku przywieziono do Brazylii około 4 milionów czarnych niewolników, wywodzących się z wybrzeży afrykańskich, głównie z Gwinei, a także z Angoli i z Mozambiku. W tym bowiem czasie wyraźnie zauważa się zamianę niewolników pochodzenia indiańskiego na niewolników afrykańskich. Należy pamiętać, że przybyli z Afryki Murzyni posługiwali się różnymi językami, a także, że zmuszani byli do wykonywania najrozmaitszych prac we wszystkich regionach kraju. Nie więc dziwnego, że przenieśli oni w głąb kraju swoje różne kultury i języki, a w wyniku mieszania się tych odmiennych wpływów (rdzennych Indian brazylijskich, portugalskich kolonizatorów i czarnych niewolników)<sup>1</sup> zaczęły tworzyć się rozmaite dialekty. Dialekty te, z biegiem czasu, stawały się coraz mniej "afrykańskie" i coraz bardziej "portugalskie". W procesie łączenia się tak odmiennych języków powstał między innymi dialekt *caipira*, łączący elementy wszystkich wymienionych kultur: języka rdzennych Indian, czyli języka *tupi* (z rodziny *tupi-guarani*), języka afrykańskiego *quimbundu* (z rodziny *bantu*) oraz języka portugalskiego.

<sup>1</sup> Szacuje się, że w 1600 roku, na 100 tysięcy mieszkańców Brazylii było: 50 tysięcy Indian, 30 tysięcy Portugalczyków oraz 20 tysięcy Afrykanczyków.